

Максим Волосевич

ВПЛИВ РЕЛІГІЙНОГО ФАКТОРА НА ПРОЦЕСИ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У російському політичному процесі інститути традиційних релігій виступають у ролі акторів, що користуються досить великою підтримкою з боку населення, мають широку соціальну базу й активно взаємодіють із владою з метою досягнення певних цілей. Державно-конфесійна взаємодія в Росії початку ХХІ ст. відбувається під загальним трендом політизації та клерикалізації.

Ключові слова: *релігійний фактор, політизація релігії, клерикалізація суспільно-політичного життя, трансформація політичної системи.*

Maksim Volosevych. *The influence of religious factors on the processes of social and political transformation in Russia beginning of the XXI century. In the Russian political process Institutes of traditional religions act as actors that are very good support from the population, have a broad social base and actively cooperate with the government to achieve certain goals. Church-state interaction in Russia beginning of the XXI century is under the overall trend of politicization and clericalization.*

Keywords: *religious factor, the politicization of religion, clericalization social and political life, the transformation of the political system.*

У ході трансформації політичної системи Росії відбулось відродження традиційних для країни релігійних вірувань. Водночас цей процес супроводжувався спалахом ідей націоналізму та сприяв формуванню політичної релігії, що активно намагається втручатись у справи держави та суспільства. Відродження традиційних цінностей православ'я, ісламу, буддизму і т. д. призвело до збільшення рівня релігійності населення країни, сприяло перетворенню релігійних інституцій на досить впливових акторів політичного процесу.

Актуальність теми. В умовах складних і суперечливих процесів трансформації політичної системи Російської Федерації (РФ) останніх десятиріч особливо актуальним є пошук і політологічний аналіз факторів, що можуть мати для політичної системи як стабілізуючий, так і дестабілізуючий ефект. До таких факторів відноситься конфесійний.

Виявлення механізмів, проявів і особливостей політизації релігії та клерикалізації суспільно-політичного життя, що мають місце в сучасному російському політичному процесі, також актуалізують проблематику даної роботи.

Метою дослідження є комплексний розгляд впливу релігійного фактора на процеси трансформації політичної системи Росії початку ХХІ ст. в умовах політизації та клерикалізації конфесійної складової суспільного життя. Окремий дослідницький інтерес складають спроби центральної влади використовувати вплив і потенціал релігійних інституцій у своїх політичних цілях.

Історіографія проблеми дослідження. У сучасній політичній науці даній тематиці приділено досить велику увагу, хоча й явно бракує наукових робіт, присвячених саме феномену політизації та клерикалізації суспільно-політичного життя РФ початку ХХІ ст. в умовах складних та суперечливих трансформаційних процесів. У цьому дослідженні використовувались праці як західних авторів: С. Хантінгтона, Дж. Стаута, Ю. Хабермаса, так і напрацювання сучасних українських і російських науковців, зокрема: О. Дринової, Д. Курайші, О. Скребець, О. Малашенко, С. Філатова та ін.

Об'єктом дослідження є процеси суспільно-політичних трансформацій сучасної Росії. **Предмет дослідження** – вплив релігійного фактора на процеси суспільно-політичних трансформацій у Росії на початку ХХІ ст.

Практичне застосування роботи визначається наявністю аргументованих висновків із цілого ряду принципів питань відносно впливу релігійного фактора на процеси сучасних суспільно-політичних трансформацій в Росії. Також, отримані в результаті дослідження результати допоможуть в освітньому процесі, при підготовці студентів до

семінарських і практичних робіт, доповідей, науково-практичних конференцій, інших видів дослідницької роботи.

Одним з наслідків розпаду СРСР стала ліквідація загальнообов'язкової державної ідеології, запровадження плюралізму, демократизація релігійної сфери шляхом зняття чисельних заборон та обмежень на культову діяльність. Як наслідок, відбувся масштабний феномен «відродження релігій» на пострадянському просторі та їх входження в повсякденну російську дійсність [3, с. 9–12]. Проявом цього стала дзеркальна зміна співвідношення кількості віруючих та атеїстів. Якщо в 1989 р. останніх було 75 %, а православних лише 17 %, то в 2011 р. кількість невіруючих скоротилася до 22 %, а доля православних зростає до 69 %. Суттєво змінилось і представництво інших релігійних переконань, скажімо чисельність мусульман збільшилась з 1 % в 1991 р. до 5 % в тому ж таки 2011 р. [9, с. 170].

Ще одним свідченням процесів «релігійного ренесансу» в російському суспільстві є власні оцінки громадян відносно впливу на них цього фактора. За даними соціологів, принаймні третина опитаних респондентів заявляє про «важливу» та «дуже важливу» роль релігії у власному житті (див. табл. 1) [8]. І хоча значна частина росіян не має чіткого уявлення про особливості церковних обрядів і вкрай рідко бере участь у діяльності власної релігійної громади [9, с. 171–174], водночас опитані заявляють про свою підтримку і певну духовну єдність із цими інституціями.

Таблиця 1

Яку роль у Вашому житті відіграє релігія? [8]

Відповіді респондентів	2005 р.	2007 р.	2012 р.
Відіграє дуже важливу роль	11	6	6
Відіграє досить важливу роль	27	26	25
Не відіграє важливої ролі	39	41	42
Не відіграє жодної ролі	20	24	21
Важко відповісти	2	3	6

У сучасній РФ на фоні низького рівня довіри до більшості владних інститутів (окрім хіба що уособлених у персоналії В. Путіна та Д. Медведєва) саме релігійні структури перетворились на один із найважливіших і найпотужніших елементів політичної системи, що може змагатися за впливом навіть із Державною Думою, ЗМІ, політичними партіями тощо. Принаймні саме такі дані дають нам соціологічні опитування, за якими «вага» церкви в очах росіян є значно більшою, ніж, скажімо, вплив партії та профспілок (див. табл. 2) [9, с. 91].

Таблиця 2

*Яку роль відіграють у житті Росії...?
(наводиться середній бал за п'ятибальною шкалою
від «дуже велику роль» до «дуже малу») [9, с. 91]*

	2001	2003	2005	2007	2009	2010	2011
Президент	3,90	3,96	3,92	4,25	4,51	4,11	4,17
Уряд	3,53	3,38	3,22	3,56	3,84	3,87	3,78
Державна Дума	2,81	2,86	2,85	3,07	3,29	3,18	3,09
Політичні партії	2,69	2,60	2,61	2,73	3,04	2,84	2,81
ЗМІ	3,52	3,53	3,39	3,48	3,43	3,48	3,45
Профспілки	1,95	1,91	1,91	1,89	2,01	2,05	1,92
Церква	2,91	2,74	3,06	3,26	3,04	3,42	3,04

Поряд із цим потрібно зазначити, що серед всієї конфесійної строкатості сучасної РФ найбільший вплив продовжують справляти «традиційні релігії», і в першу чергу православ'я та іслам [10, с. 51–52]. Водночас від можливостей впливати на державно-владні відносини не відмовляються й представники всіх інших конфесій. Хоча їх можливості суттєво обмежені через власну малочисельність (скажімо, представників нових релігійних рухів за різними даними лише біля 300 тис. осіб) [2, с. 154], роздрібненість та упереджене ставлення до них з боку широкої громадськості та владних структур [2, с. 155–156].

Відповідно до ст. 18 Конституції РФ, кожному громадянину гарантована свобода совісті та віросповідання, а

релігійні об'єднання відділені від держави (ст. 14). Проте такий директивний підхід у жодному випадку не означає, що релігійні організації не задіяні в процесі формування суспільно-політичної свідомості та не можуть здійснювати вплив на державну політику.

Співвідношення між сферами політики та релігії досліджував ще М. Вебер, за переконанням якого саме релігійні принципи є визначальними в економічному та політичному житті суспільства. Т. Парсонс та К. Козловські вважали, що релігія є частиною громадянського суспільства, яка покликана підтримувати в ньому соціальний порядок. Сьогоднішні вчені, говорячи про політизацію релігії, розуміють під нею процес інтеграції останньої в сферу політики, який включає: сукупність дій і стратегій акторів релігії в політичному житті; функціонування та трансформацію самого соціального інституту релігій; боротьбу релігійних організацій за владні ресурси. В ході цього процесу відбуваються зміни як в політичному релігійному просторі, так і в самому соціальному інституті релігії, що виражається в його трансформації [5, с. 24]. Водночас під категорією «клерикалізації» розуміють процеси, за якими релігія виступає в якості інструмента для обґрунтування тих або інших цінностей та ідеалів у політичній боротьбі.

З огляду на це, розглянемо роль у політичних трансформаціях сучасної РФ найбільш чисельних релігійних конфесій, до яких відноситься в першу чергу православ'я та іслам.

Російська православна церква (РПЦ) після довгих років пошуків оптимальної моделі взаємовідносин із державою зафіксувала необхідність певного дистанціювання від будь-якого державного ладу, діючих політичних доктрин, конкретних суспільних сил, у тому числі, що знаходяться при владі. Про це, зокрема, в травні 2011 р. під час ХУ Всесвітнього російського народного собору (ВРНС) заявив Патріарх Кирило, за словами якого «церква жодну з партій підтримувати не стане, але з усіма політичними силами буде співпрацювати». «Мета цього партнерства – навіювання політикам і суспільству «базисних цінностей»

(основною з яких є віра), які повинні об'єднати росіян і служити для їх національної самоідентифікації», – повідомив Патріарх. Водночас, за твердженням відомої італійської газети «La Stampa», це не завадило йому майже відкрито підтримувати кандидатуру В. Путіна на президентських виборах у березні 2012 р. [1]. Цікаво, що голова відділу Московського патріархату по взаємовідносинам Церква та суспільства Всеволод Чаплін пояснив це тим, що «було б дивно, якби Патріарх та інші представники церкви промовчали і не надали своєї оцінки ситуації» [1].

Релігія і політика автономні, але не настільки, щоб не стикатися. Тим більше, що зафіксована неучасть РПЦ як інституту в політичній боротьбі та діяльності політичних партій не означає її відмови від публічного вираження своєї позиції з суспільно значущих питань, так само як не означає і якихось перешкод для участі мирян у політичному житті суспільства.

РПЦ визнає світський характер держави, відзначає важливість відділення останньої від церкви та взаємне невтручання в справи один одного [4, с. 21]. Православна церква приписує покірність державній владі, але водночас зазначає, що вона проти її абсолютизації. РПЦ говорить про свою готовність вказувати владі на неприпустимість поширення переконань і дій, спрямованих на встановлення всебічного контролю за життям особистості, її переконаннями та взаєминами з іншими людьми, а також заходів, що можуть призвести до руйнування особистої, сімейної чи суспільної моралі, образити релігійні почуття, нанести шкоду культурно-духовній самобутності народу, тощо [4, с. 21–22].

У своїй «Соціальній концепції російського православ'я» РПЦ називає цілий ряд питань, в яких можлива співпраця зі світською владою, зокрема:

- миротворчість на міжнародному, міжетнічному і громадянському рівні;
- збереження моральності в суспільстві;
- сприяння взаємодопомозі та співробітництву між людьми, народами і державами;
- духовне, культурне, патріотичне виховання. Сфера освіти і науки;

- питання благочинства, розвиток соціальних програм, охорона історичного і культурного надбання;
- діалог з органами державної влади всіх рівнів із питань, важливих для церкви та суспільства;
- економічна діяльність на користь церкви, держави та суспільства;
- протидія діяльності псевдорелігійних структур, що являють собою небезпеку для особистості та суспільства.

Водночас «програмні» документи РПЦ визначають і ряд сфер, в яких канонічні структури не можуть допомагати державі, зокрема: питання політичної боротьби та передвиборчої агітації, підтримки певних політичних лідерів і партій, участь у громадянській війні чи агресивній зовнішній політиці. РПЦ визнає необхідність взаємодії із всіма гілками влади, а саме [4, с. 22–23]:

1. Із законодавчою владою з питань вдосконалення загальнодержавного і місцевого права, що має відношення до церкви та її суспільних інтересів.

2. З виконавчою владою в питаннях прийняття та реалізації рішень, що мають відношення до церкви і її суспільних інтересів.

3. З судовою владою – у випадках необхідного представництва судового характеру.

У той же час з боку центральної влади відсутня єдина позиція відносно можливого «використання» православної церкви в справах політичного та ідеологічного будівництва. Фактично можливо констатувати, що частина федеральної верхівки проводить цілеспрямовану політику плекання РПЦ як впливової політичної сили, безперечно, із певними стратегічними політичними цілями [3, с. 169]. Цей процес супроводжується й деклараціями ідеологічного характеру, до прикладу, 13 лютого 2011 р. на засіданні партійних клубів «Єдиної Росії» з питання моральності був прийнятий офіційний документ «Моральна основа модернізації», де на роль державної ідеології було запропоновано саме православ'я [7]. Водночас Кремль «не готовий терпіти жодних більш-менш впливових і при цьому незалежних акторів» [3, с. 182], а значить будь-яке збільшення впливу РПЦ означатиме зменшення незалежності цієї релігійної інституції.

Другою за чисельністю релігійною громадою Росії є мусульмани, чисельність яких, за різними підрахунками, складає від 15 до 20 млн осіб. Невипадково, російський політолог, директор Інституту історії Академії наук Татарстану Р. Хакімов, характеризуючи вагомість цієї спільноти, зазначає, що «долю Росії в минулому та в майбутньому не пояснити без ісламського фактора. Росія з першого дня існування зіштовхується з ісламом як всередині країни, так і в своїй зовнішній політиці» [6, с. 3]. Визнає цей вагомий вплив й офіційний Кремль, ще у 2009 р. третій російський президент Д. А. Медведєв зауважив, що «мусульманський світ Росії являє собою в цілому дуже авторитетну силу, що відіграє помітну роль у житті країні» [6, с. 4]. Водночас тодішній президент додав, що фактор релігійного екстремізму в РФ грає потужну дестабілізуючу роль.

Відомо, що іслам сильніше ніж будь-яка інша релігія піддається політизації [10, с. 331], але цей процес в умовах світського характеру влади в Росії та відносно обмеженої кількості мусульман і загальній структурі населення має певні загально-специфічні риси. Загалом, Соціальна програма мусульман РФ не надає переваг жодним формам державного устрою та правління, а заклики до акцій громадянської непокори заборонені [4, с. 24]. Водночас політизація ісламу відбувалася на різних рівнях і в різних формах. З одного боку, є спроби вбудувати іслам у політичну макросистему через створення відповідних суспільно-політичних організацій, свого роду спроб сформувати «офіційний іслам», з другого – спонтанна політизація, і в тому числі радикалізація, особливо в малих соціальних групах.

Тим більше, що ісламу (втім, як і християнству, буддизму тощо) притаманні норми, які регулюють поведінку людей. Зокрема, норми цієї релігії беруть активну участь у формуванні правомірної поведінки, зміцнення національно-державної єдності. Але, за певних умов, вони можуть використовуватись і заради розхитування суспільного миру, що продемонстрував досвід Північного Кавказу останніх десятиріч.

Найбільш активним варіантом взаємовідносин ісламу і політики є ісламізм – політичний іслам, що представляє

собою антизахідний та антиліберальний варіант реформізму, який пояснює політичні явища виключно через події сакрального світу. Політичний іслам представляє собою союз теології та політики (теорія і практика). Вони знаходяться в діалектичній єдності: політична практика вторинна по відношенню до теології, втім форми цієї практики примушують змінювати теологію. При цьому ідеологія політичного ісламу представляє собою набір певних концепцій, що можуть довільно використовуватися для конструювання конкретної ідейної позиції.

У той же час саме релігія стала важливим фактором процесів політичної мобілізації в ряді регіонів РФ з чисельним переважанням мусульманського населення [3, с. 253], чим, зокрема, успішно скористався офіційний Кремль під час виборчого циклу 2011–2012 рр. Так, за результатами парламентських виборів грудня 2011 р. партія влади «Єдина Росія» здобула найбільш вражаючу підтримку переважно в регіонах із домінуючим мусульманським населенням, завдяки мобілізаційним зусиллям тамтешніх режимів (див. табл. 3). Результати голосування дійсно вражають, скажімо в Чечні, з її авторитарним та далеко не світським характером влади [3, с. 243–244], за «Єдину Росію» проголосувало 99,48 % виборців! Отож можна стверджувати, що саме через подібні результати голосування в «ісламських регіонах» РФ партії влади вдалося здобути підтримку 49 % російських виборців, отримати більшість у чинній Державній Думі та й загалом законсервувати розклад сил на політичній шахівниці.

Загалом, взаємини між російським ісламом і державою є неоднозначною. З одного боку, світська влада намагається встановити контроль над другою за чисельністю в країні релігійною спільнотою, з іншого – держава в цілому «довіряє» мусульманам і лишає за ними право вирішувати самотійно власні проблеми. Сучасні відносини між мусульманами та владними структурами схожі на ті, що існували в Російській імперії в період з XVIII ст. і до 1917 р., коли офіційна Москва намагалася досягти консенсусу зі своїми мусульманськими підданими, водночас зберігаючи над ними контроль. Певною мірою нинішня

система відносин може розглядатися як продовження цієї історичної традиції [3, с. 258–259].

Таблиця 3

Результати голосування за партію «Єдина Росія» на виборах у Державну Думу РФ в грудні 2011 р. по ряду регіонів із різним конфесійним складом населення

Загальнодержавний результат партії «Єдина Росія» – 49, 32 % голосів виборців			
Регіони із переважанням мусульманського населення	Виборці, %	Інші регіони Росії	Виборці, %
Чечня	99,48	Свердловська область	31,73
Дагестан	91,44	Архангельська область	31,9
Інгушетія	90,96	Московська область	32,83
Карачаєво-Черкесія	89,84	Ленінградська область	33,03
Кабардіно-Балкарія	81,91	м. Санкт- Петербург	35,36
Татарстан	77,83	Красноярський край	36,7
Башкортостан	70,5	м. Москва	46,61

Ще одним важливим елементом впливу релігійного фактора на суспільно-політичні трансформації в РФ є поширення релігійного фундаменталізму. У своїй докторській дисертації російський науковець Олена Дринова пов'язує його з бажанням як православ'я, так і ісламу провадити активну політичну діяльність [5, с. 33]. Водночас науковець зазначає різний характер досягнення поставлених цілей, якщо в першому випадку використовуються виключно мирні форми, то в другому – має місце навіть терористична діяльність.

Важливим для розуміння реального та потенційного впливу конфесійного фактора на суспільно-політичні процеси в країні є ставлення пересічних громадян до можливого

впливу церкви на державну політику. Характерно, що понад чверть громадян вважає прийнятним її втручання в процес прийняття державних рішень. І хоча більшість респондентів (приблизно 2/3) проти такого впливу, все ж соціальна база для ідеї «політично активної релігії» є досить значною (див. табл. 4) [8].

Таблиця 4

Як Ви вважаєте, чи повинна церкв здійснювати вплив на прийняття державних рішень? [8]

Відповіді респондентів	2005 р.	2007 р.	2012 р.
Безумовно має впливати	16	7	6
Скоріше за все, має впливати	26	22	20
Скоріше за все, не має впливати	27	33	37
Безумовно не має впливати	24	28	28
Важко відповісти	8	10	10

У той же час чимало представників наукової інтелігенції стурбовані поширенням процесів клерикалізації в Росії, зокрема в системі освіти та науки. Для прикладу згадаємо відкритий лист десяти академіків РАН, спрямований Президенту РФ в 2007 р., в якому було висловлено серйозну стурбованість з приводу клерикалізації освітньо-виховного та наукового процесу [3, с. 76]. Ситуація повторилася і в 2008 р., коли вже понад 1700 кандидатів і докторів наук звернулася до федеральної влади із закликом, про необхідність «спинити порушення принципу світського характеру держави» [3, с. 77].

У процесах трансформації політичної системи РФ початку ХХІ ст. релігія виступає як досить потужний актор, який використовується політичними інститутами для реалізації своїх інтересів (і в тому числі під час електоральних кампаній), водночас з цим, відбуваються процеси певної клерикалізації суспільно-політичного життя. У центральній владі сьогодні відсутня єдина позиція відносно подальшого використання РПЦ у цілях політичного та ідеологічного будівництва, хоча вона й використовується

для зміцнення авторитету та легітимізації наявного політичного режиму. Політизація ж ісламу відбувається на різних рівнях і в різних формах. З одного боку, приймаються спроби вбудувати цю релігію в політичну макросистему через створення мусульманських суспільно-політичних організацій, з другого боку, відбувається спонтанна політизація, в тому числі й радикалізація ісламу в малих соціальних групах.

1. Галеацци Д. Патриарх становится религиозным консультантом Кремля [Электронный ресурс]. // La Stampa - 2012 – Режим доступа : <http://inosmi.ru/social/20120306/187648020.html>

2. Гёзаян И. Г. Трансформация религиозности / И. Г. Гёзаян // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – № 1 (101). – С. 152–157.

3. Двадцать лет религиозной свободы в России / под ред.: А. Малашенко и С. Филатова ; Моск. Центр Карнеги. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 399 с.

4. Демократия и управление // Информационный бюллетень исследовательского комитета РАПН по сравнительной политологии. – СПб., 2010. – №1 (9). – 77 с.

5. Дринова Е. М. Религия и политический процесс: религиозно-политическая экспансия и политизация религии в современном мире : автореф. дис. ...д. полит. н. : 23.00.02 / Дринова Елена Михайловна. – Ростов-на-Дону, 2012. – 39 с.

6. Курайши Д. А. Исламский фактор в политическом процессе современной России (на примере республик Северного Кавказа) : автореф. дис. ...канд. полит. н. : 23.00.02 / Курайши Денис Афизиуллаевич. – М., 2009. – 25 с.

7. Нравственная основа модернизации [Электронный ресурс] // Аналитический материал к заседанию Центра социально-консервативной политики Партии «Единая Россия». – Режим доступа : <http://www.mk.ru/include/docs/rostovsk001.pdf>

8. Об отношениях государства и церкви [Электронный ресурс] // Пресс-выпуск Аналитического центра Юрия Левады. – 2012. – Режим доступа : <http://www.levada.ru/09-02-2012/ob-otnosheniyakh-gosudarstva-i-tserkvi>

9. Общественное мнение – 2011. – М. : Левада-Центр, 2012. – 284 с.

10. Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред.: А. Малашенко и С. Филатова. – 2-е изд. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН) ; Моск. Центр Карнеги, 2009. – 341 с.

11. Скребець О. В. Сучасний російський націоналізм і імперська ідея / Скребець Олена Володимирівна. // Грані. – 2011. – № 3 (77). – С. 166–170.